

Een belangenstrijd in het Nederrijks-wald

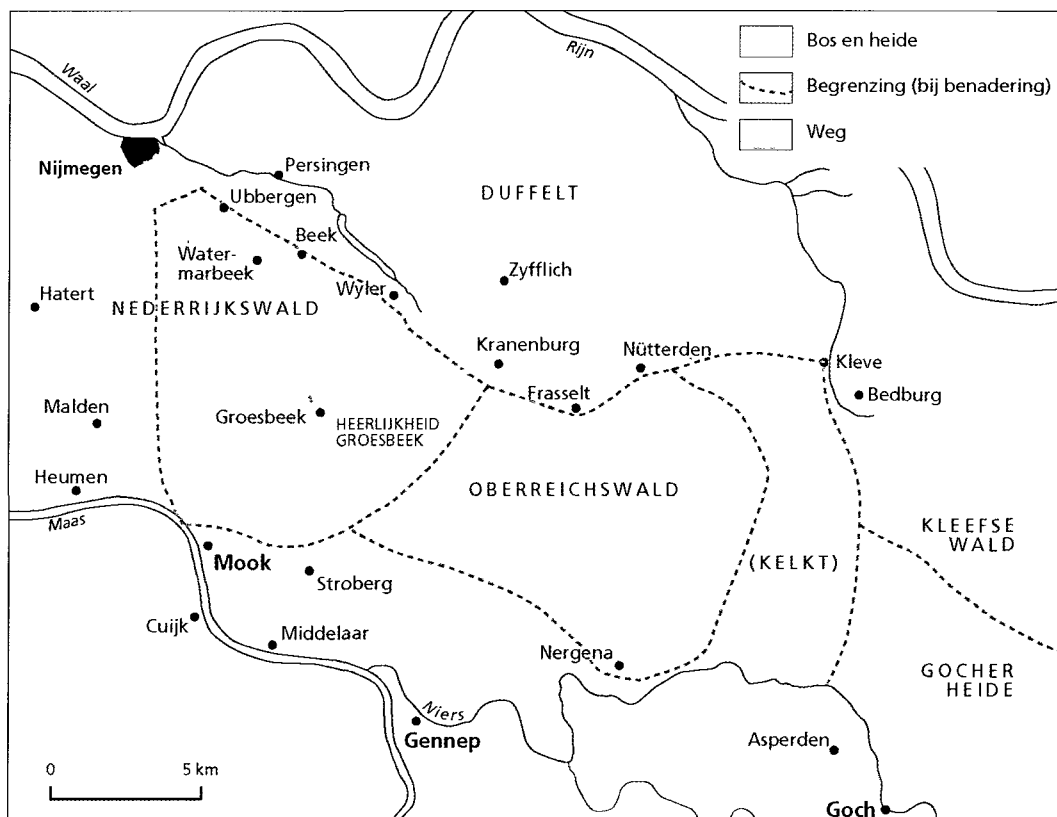
KLAAS BOUWER

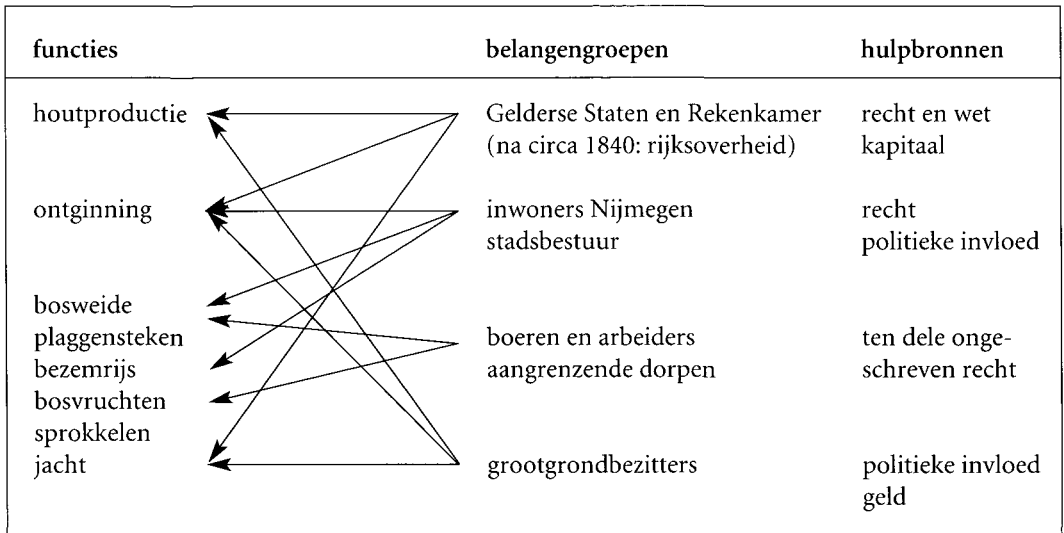
De bossen in Nederland hebben tot ver in de vorige eeuw een nutsfunctie gehad, niet alleen voor de houtproductie, maar ook voor de veehouderij en de brandstofvoorziening van de plaatselijke bevolking. In het Nederrijkswald ten zuiden van Nijmegen, een hertogelijk en later provinciaal domeinbos, heeft ook het Nijmeegse stadsbestuur tegenover de Gelderse Staten zijn aanspraken op gebruik en jurisdictie laten gelden. In deze bijdrage worden de belangentegenstellingen aan de orde gesteld die zich in de 17e en 18e eeuw rond het bosgebruik openbaarden.

Reeds in de Romeinse tijd strekte zich van de legioenvestigingen op de Nijmeegse Hunnerberg en het Kops plateau tot Goch en Xanten een groot bosgebied uit, dat door Tacitus het *sacrum nemus* (het heilige woud der Bataven) werd genoemd. Tijdens hun verblijf van de 1e tot de 4e eeuw na Christus hebben de Romeinen veel bos gekapt voor de bouw van kazernes en woningen en voor de

brandstofvoorziening van de grote dakpannen- en pottenbakkerijen in het tegenwoordige dorp Berg en Dal (Bouwer, 2003, p. 14-29).

In de Middeleeuwen is het Ketelwald of Kelkt, zoals het toen werd genoemd, een domein van de graven, later hertogen van Gelre en van Kleef. Het strekte zich toen uit over een gebied van bijna 10.000 hectare ten zuiden van Nijmegen. De heren verpandden (delen van) het

Een schema van de functies van en belangen rond het Nederrijkswald.

woud regelmatig, om met de pandsommen of de opbrengsten van het hout hun vele oorlogen te bekostigen. Vooral in de 15e eeuw is het bosgebied voor een groot deel kaalgekapt. Wartena heeft uit onderzoek van de Gelderse waldfaafrekeningen van die tijd afgeleid dat het aantal spaartelgen (de te sparen jonge bomen) voortdurend werd verlaagd, van ongeveer 75 in 1418 naar slechts 13 bomen per morgen (0,865 hectare) in 1429 (Wartena, 1968).

Toen het hertogdom Gelre zijn zelfstandigheid in 1543 bij het verdrag van Venlo verloor, kwam het noordelijke deel van het Ketelwoud, het Nederwald of Nederrijkswald, onder het Bourgondische bestuur in Brussel. Het werd langs de nu nog bestaande staatsgrens ten zuiden van Groesbeek gescheiden van het Over(rijks)wald, het tegenwoordige Reichswald. Vanaf 1559 voer-

de de Gelderse Rekenkamer te Arnhem het beheer over de domeinen waartoe het Nederrijkswald behoorde. In de Franse tijd zijn de domeinen onder Rijksbeheer gebracht. In de periode 1827-1850 is het grootste deel van de domeinen verkocht, het Nederrijkswald kwam toen in handen van grootgrondbezitters. Omstreeks 1930 is een deel van het vroegere domein weer samengebracht onder Staatsbosbeheer.

EEN MODEL VAN HET BOSGEBRUIK

Bij elke vorm van bosgebruik treden maatschappelijke groepen op die bepaalde functies van het bos willen benutten, met andere woorden die claims of aanspraken vanuit hun specifieke belangen zoveel mogelijk trachten te realiseren. Daarbij beschikken deze groepen van actoren in uiteenlopende mate over bepaalde hulpbronnen of resources, waarvan financiële, juridische en uiteindelijk geweldsmiddelen de belangrijkste zijn.

Gecomplieerder wordt dit schema als we beseffen dat verschillende concurrerende groepen vaak aanspraak maakten op dezelfde functies van een gebied. Bovendien waren die functies soms onderling strijdig, bijvoorbeeld het gebruik van een bos voor houtproductie tegen-

De ligging van het Ketelwoud in de Middeleeuwen. Vanaf de 15e eeuw hebben het Gelderse Nederrijkswald en het Kleefse Reichswald een afzonderlijke ontwikkeling doorgemaakt. Cartografie: Maarten Slooves.

over de benutting als bosweide of plaggen-grond. Ook het op grote schaal sprokkelen van hout kon ten nadele van de houtproductie gaan, doordat het sprokkelen vaak tot illegaal kappen en beschadiging van de houtopstanden leidde. Rond het Nederrijkswald gaat het in de periode na de Middeleeuwen tot omstreeks 1800 vooral om de volgende drie categorieën van belanghebbenden. Ten eerste de Staten van Gelderland, die de hertogen van Gelre als eigenaar en beheerder van het domein waren opgevolgd. De boeren en de landloze inwoners die in en rond het Nederrijkswald woonden waren de tweede partij. Zij hadden oude, veelal niet schriftelijk vastgelegde gebruiksrechten op het weiden en sprokkelen in 'het Wald'. Ten derde het bestuur van de stad Nijmegen dat zowel gebruiksrechten als juridische competentie over het bosgebied opeiste. Volgens de Nijmeegse magistraat berustte met name de door de graaf van Gelre gedelegeerde hoge rechtspraak bij de burggraaf op het Valkhof en de Nijmeegse schepenbank, omdat het domein in het Rijk van Nijmegen lag. Van deze drie actorgroepen worden hierna de posities en de aanspraken die zij op de functies van het Nederrijkswald maakten beschreven. Verder wordt aandacht besteed aan de middelen die zij tot hun beschikking hadden om hun claims kracht bij te zetten en de conflicten die uit de belangenstrijd voortkwamen.

DE STATEN VAN GELDERLAND

Toen de Gelderse Rekenkamer in 1559 het domeinbeheer voor de Staten van Gelderland ter hand nam, was het Nederrijkswald nauwelijks meer dan een heidevlakte, met slechts hier en daar wat bomen en struiken. Voor een succesvol herstel van het bos was doelmatig beheer noodzakelijk. De Staten van Gelderland hebben daartoe de middeleeuwse organisatie van het hertogelijke bosbeheer verbeterd. Hierin vervulden de beëdigde waldgraaf, de waldschrijver of secretaris en drie tot vijf waldforsters de centrale rol. Een delegatie van de Rekenkamer voerde elk jaar een visitatie uit om de vorderingen en

problemen ter plaatse in ogenschouw te nemen. Het bosbeheer werd juridisch gebaseerd op de zogenaamde waldordonnantie waarin tal van beheers- en bosgebruiksregels waren vastgelegd. De uitvoering en handhaving van die regels was de taak van de waldgraaf en zijn waldforsters, die de bevoegdheid hadden tot het opleggen van geldboetes en het zonodig gebruiken van geweldsmiddelen. Het waldgericht kon bij herhaling van een overtreding of bij weigering van boetebetaling de delinquenten tot lijfstraffen en verbanning veroordelen. Het mocht ook recht spreken in geweldsmisdrijven en lijfstraffen en executies laten uitvoeren (Van Schevichaven, 1902; Bouwer, 2003, p.74-81).

HOUTPRODUCTIE

Wat waren de doelstellingen bij het bosbeheer door de Rekenkamer? Ten eerste moesten de domeinbossen door timmer- en brandhoutproductie bijdragen aan de gewestelijke inkomsten. Dat deden ze echter maar beperkt, hun aandeel was in jaren met hoge houtprijzen ongeveer 10% van alle inkomsten. De land- en riviertol- len leverden veel meer op.

Zoals hiervoor is opgemerkt, was de toestand van het domein in de 16e eeuw slecht. Daarom liet de Gelderse Rekenkamer in 1570 door de landmeter Thomas Witteroos een kartografische inventarisatie maken van de boskwaliteit van het Nederrijkswald. Daaruit blijkt dat grote delen met heide en struikgewas waren begroeid. Alleen dichtbij en op de oostelijk van het Nederrijkswald gelegen stuwwal stond opgaand hout (*heijsters*).

In de eerste helft van de 17e eeuw was de behoefte aan hout voor scheepswerven, verdedigingswerken en als brandstof zeer groot. Het was dus zaak om zoveel mogelijk hout te produceren, maar dan moest wel systematisch aan herbebossing worden gewerkt. Na veel tegenslagen en een voortdurende strijd tegen illegale beweiding en houtdiefstal lukte het pas in de tweede helft van de 18e eeuw om een bosbestand van redelijke kwaliteit te ontwikkelen. Dat bestond

Boswal langs de Heumensebaan, tussen Groesbeek en Molenhoek, aangelegd in 1781. Dergelijke wallen dienden als vee- en wildkering, eigendomsgrans en afbakening van de rijbaan. Foto: Inge Diepen.

voor een aanzienlijk deel uit eikenhakhout, waarvan de schors in runmolens werd verwerkt voor de leerlooierijen in Nijmegen, Kleef en elders. De betere houtsoorten werden echter uit Zuid-Duitsland en Scandinavië aangevoerd. Om de eikenhakhoutpercelen en jonge aanplantingen te beschermen tegen wild en loslopend vee, werden ze omweld. Nog steeds treffen we in het Nederrijkswald een aantal van deze wallen aan, die we tot onze belangrijke cultuurhistorische bosrelicten mogen rekenen. Toen in de 18e eeuw de wegen werden verbeterd en nieuwe boswegen werden aangelegd, werden ook die omzoomd door wallen. Men plantte daarop beuken, eiken, hultst en sleedoorn. Na omstreeks 1750 ging men langs wallen en wegen ook stroken met grove den beplanten. Voor het

opwerpen van de wallen werden openbare aanbestedingen gehouden met uitgebreide veilingregels en uitvoeringsvoorwaarden. De vereiste afmetingen van de wallen werden zelfs in een model of een mal aangegeven.

De bosbouw in het Nederrijkswald kwam pas in de tweede helft van de 18e eeuw op een hoger niveau te staan. Vanaf omstreeks 1750 ontwikkelde men onder invloed van Franse en vooral Duitse auteurs meer kennis van plant- en snoei-technieken en nieuwe boomsoorten (Buis, 1985, pp. 563-606). Vanaf die tijd is in Gelderland de grove den op grote schaal gezaaid en aangeplant, daarvoor werd hij vooral als laan- en parkboom gebruikt.

Waarschijnlijk heeft het Forstamt van het aangrenzende Reichswald een voorbeeldfunctie vervuld voor de bosbouw in het Nederrijkswald. Daarnaast zal van invloed zijn geweest dat de heren van de Gelderse Rekenkamer die het Nederrijkswald jaarlijks visiteerden, op hun eigen landgoederen (Torck op Roosendaal, Brantsen op

Het ontginningslandschap bij de Meiberg onder Berg en Dal. Dit gebied werd omstreeks 1650 door de Gelderse Rekenkamer in erfpacht uitgegeven aan Nijmeegse notabelen. Foto: Inge Diepen.

Rhederoord en Van der Borch op Verwolde) experimenteerden met bosbouw. Van die praktijkkennis hebben zij in hun functie van rekenmeester ook in het domeinbeheer gebruik gemaakt.

ONTGINNINGEN

De Rekenkamer gaf daarnaast stukken domeingrond in erfpacht uit, waarvoor de erfpachthouders een jaarlijkse tijs en na het in cultuur brengen ook korentienden moesten betalen. De nieuwe bezitters deden naast landbouw ook aan bosbouw. Door het uitgeven van gronden benadeelde de provinciale overheid uiteindelijk de bosbouw, niet alleen doordat het bosareaal door de ontginningen werd verkleind, maar vooral doordat de nieuwe hoeven door beweiding en sprokkelen een nadelig effect op de bossen hadden.

In de erfpachtuitgiften van ontginningsgronden zijn na de Middeleeuwen drie pieken te onderscheiden: een eerste omvangrijke uitgifte van circa 750 morgen (circa 650 ha) omstreeks 1640-1650, een kleinere rond 1720 en een derde omvangrijke uitgifte (circa 1000 ha) in de jaren 1780-1790. Redelijk welgestelde Nijmeegse notabelen, zowel burgers als hoge militairen van het hier gevestigde garnizoen, maakten van hun erfpachtgronden deels bouwland, maar deden vooral aan eikenhakhoutteelt. Ze lieten op hun nieuwe bezittingen boerderijen bouwen waar zij 's zomers konden verblijven. In de 19e eeuw verzezen ook enkele landhuizen, zoals De Wolfsberg en Den Heuvel bij Groesbeek. De Rekenkamer moest een duidelijke maatschappelijke tegenstand overwinnen toen zij in de loop van de 18e eeuw meer grond wilde gaan uitgeven. De reeds gevestigde heren klaagden bij de Rekenkamer dat er zo voor hun pachtboeren steeds minder heideveld voor beweiding en bemesting (plaggenmest) overbleef, waardoor de heren in Arnhem ook minder korentienden

zouden kunnen innen. In hun bezwaarschriften kwam helder tot uiting dat de bossen en heidevelden een onmisbare functie vervulden in het agrarisch systeem.

JACHT EN STATUS

Een nevendoel van het domaniale bosbeheer door de Gelderse Staten was de jacht, door de Statenleden en hun relaties met enthousiasme beoefend. De graven en hertogen van Gelre en Kleef die grote jachtpartijen in het Ketelwald hielden, waren hen daarin voorgegaan. De waldforsters moesten stroperij met kracht bestrijden en kregen daarnaast vaak opdracht om herten, wilde zwijnen en konijnen te schieten en tegen een premie in Arnhem af te leveren. Een bijzonder evenement was de wolvenjacht die in het Nederrijkswald en het Reichswald tot omstreeks 1820 periodiek als drijfjacht werd gehouden. Het Nederrijkswald had evenals andere domeingronden ook een symbolische functie voor de Staten van Gelderland. Aan het grondbezit ontleenden het gewest en de heren-bestuurders een deel van hun status.

DE LOKALE BEVOLKING

De Rekenkamer vond bij het bosbeheer de bevolking in en rond het Nederrijkswald regelmatig op haar weg. De lokale inwoners pleitten steeds voor het behoud van hun traditionele gebruiksrechten die uit de Middeleeuwen stamden en die veelal niet schriftelijk waren vastgelegd. De jaarlijkse recognitie die zij meestal per dorp in natura aan de waldgraaf betaalden, moest hun aanspraken op het recht van bosweide, plaggensteken en sprokkelen ondersteunen. Ook de Nijmeegse burgers en boeren beweerden oude bos- en jachtrechten te bezitten. Het stadsbestuur steunde hen veelal in hun strijd. Talrijk zijn de processen die over de uitoefening van deze rechten zijn gevoerd (Gelders Archief, Archief van de Gelderse Rekenkamer). Het laten weiden van vee in aanplantingen jonger dan vijf jaar was volgens de waldordonnantie niet toegestaan, en in de 18e eeuw werd de

bosweide geheel verboden. Aanklachten van de waldforsters werden vaak vergeefs aangevochten door de overtreders, die tot zware geldstraffen en verbeurdverklaring van hun vee werden veroordeeld. De beweiding van het Nederrijkswald was voor de lokale bevolking van levensbelang, omdat de meeste dorpen over weinig lage gronden beschikten die als wei- en hooiland konden worden gebruikt. Ook het steken van plaggen en het gebruik van bosstrooisel had voor de bevolking een onmisbare functie in hun karige bestaan.

De bevolking had weinig middelen om haar aanspraken op het bosgebruik kracht bij te zetten. De boerenrechten stoelden vooral op overlevering en moesten voor de Staten of het waldgericht in twijfelgevallen verdedigd worden door bejaarde inwoners te laten getuigen. In de waldordonnanties werden hun aanspraken meer door verboden beperkt dan als een recht omschreven. Opvallend is dat de conflicten over het gebruik van de domeingronden in deze streek nooit in een min of meer onafhankelijke rechterlijke procedure werden behandeld. Dit in tegenstelling tot de aangrenzende Duitse gebieden waar de belanghebbende boeren zich vaak als collectieve 'Gemeinde' tot hogere autoriteiten hebben gewend om hun zaak langs juridische weg te bepleiten (Trossbach, 1987). De bevolking van het Nederrijkswald nam in een situatie van machteloosheid en armoede nogal eens haar toevlucht tot geweld tegen waldforsters, en in de 19e eeuw ook tegen particuliere boswachters van de landgoederen.

HET NIJMEEGSE STADSBESTUUR

Volgens Gorissen strekte het Nederrijkswald zich in de Middeleeuwen, voordat de eerste randontginningen buiten de stadspoorten plaatsvonden, uit tot aan de muren van de stad (Gorissen, 1956). Nijmegen was evenals veel andere steden toentertijd in sterke mate een boerenstad. De agrariërs oefenden hun rechten ten aanzien van veeweide en het sprokkelen van hout uit op de aangrenzende gronden. Naarma-

te de ontginningen zich vooral vanaf de 13e eeuw zuidwaarts in het Schependom uitbreiden, schoof de gebruikszone van het bos ook verder zuidwaarts op (Thissen, 2000). Het feit dat Nijmegen een belangrijke garnizoens- en vestingstad was beïnvloedde het gebruik van het Nederrijkswald. Veelal lagen er enkele duizenden soldaten gelegerd. Voor de versterkingen van de stad werd veel hout gebruikt, onder meer grote hoeveelheden fascijnen (langwerpige, dikke takkenbossen), paalhout en dergelijke. Bovendien werd regelmatig door de waldforsters en de waldgraaf geklaagd dat door militaire oefeningen heide- en bosbranden ontstonden. Verder had de omgeving van Nijmegen, en dus ook het Nederrijkswald, te lijden van uit dienst ontslagen soldaten die dievenbendes vormden. Naast deze negatieve effecten heeft een aantal hoge militairen een belangrijke positieve rol gespeeld als grondbezitters-erfpachtnemers in het Nederrijkswald. Van de claims die de stad op het Nederrijkswald legde verdient de claim met betrekking tot de juridische bevoegdheid bijzondere aandacht. Het gebied lag, zo beweerde de Nijmeegse magistraat, binnen het Rijk van Nijmegen waar de stad de criminele rechtspraak uitoefende. Alle rechtszaken waarbij het niet om pure vergrijpen tegen de bosbeheersregels ging, moesten dus voor de Nijmeegse schepenbank komen. De belangenstrijd tussen de provincie en het stadsbestuur bereikte een hoogtepunt bij het conflict over de acceptatie en het functioneren van de in 1654 door de Gelderse Staten opgestelde waldordonnantie. (Bouwer, 2003, p. 74-81). Herhaalde malen pleegden de Staten overleg met raadscommissies uit Nijmegen, maar steeds hield het stadsbestuur de afkondiging van dit reglement voor het bosgebruik in het Rijk van Nijmegen tegen. Pas in 1677 werd na veel 'polderoverleg' een oplossing gevonden: het waldgericht bleef in waldzaken rechtspreeken, maar voor criminele zaken werd deze rechtbank aangevuld met vier beëdigde schepenen uit Nijmegen.

Het stadsbestuur van Nijmegen kon bij het verdedigen van zijn aanspraken op het aangrenzende bos, behalve enkele rechtsbronnen, het argument aanvoeren dat het domein binnen zijn rechtsgebied lag. Dit conflict over de jurisdictie tussen de stad en het provinciale bestuur kunnen we in ruimer verband ook zien als de tegenstelling tussen het groeiende zelfbewustzijn van de steden in de Republiek tegenover het streven van de gewesten om zich als centrale bestuursorganen te profileren, ook in de richting van Den Haag. De aanstelling van de waldgraaf van het Nederrijkswald moest namelijk formeel bekrachtigd worden door de stadhouder.

BESLUIT

De bosgeschiedenis van het Nederrijkswald laat een voortdurende strijd zien tussen degenen die vanuit hun economische of politieke belangen aanspraken lieten gelden. Daarbij hebben de graven en hertogen van Gelre en Kleef en na 1543 de Gelderse Staten het moeten opnemen tegen de regionale en lokale claims van de boeren en het stadsbestuur van Nijmegen. Vooral doordat de boeren en landlozen geen schriftelijk vastgelegde rechtsaanspraken bezaten, kwamen hun rechten in de loop van de tijd steeds meer in de verdrukking. Terwijl grootschalige houtkap en zelfs kaalslag op grond van financiële en strategische motieven door de Staten plaats vond, werden kleine overtredingen van de van bovenaf opgelegde bosbeheerregels onevenredig zwaar bestraft. Daarbij is het opvallend dat in ons land, in tegenstelling tot Duitsland, van een enigszins georganiseerde vorm van verzet tegen de aantasting van bosgebruiksrechten van de lokale bevolking geen sprake is geweest. Van de 16e tot de 19e eeuw is het bosbeheer met veel problemen geconfronteerd, waarvan de beveding en de houtdiefstallen de belangrijkste waren. Bovendien benadeelde de Gelderse Rekenkamer de bosbouw doordat de in erfpacht uitgegeven ontginningsbedrijven de druk op de resterende bossen vergrootten. De belangengroep met de belangrijkste hulp-

bronnen van recht en kapitaal was de provincie, maar zij had het nadeel van de relatief grote geografische afstand tot het beheersdomein. Haar belangen kon zij, tegenover die van de in- en aanwonende bevolking en het aangrenzende Nijmegen, alleen met behulp van de 'sterke arm' (waldgraven en waldforsters) tot uitdrukking brengen.

The conflict of interest in the 'Nederrijkswald' (province of Gelderland)

The Nederrijkswald is a forest of originally about 5000 hectares, situated in a hilly area south of Nijmegen. The Romans called it 'sacrum nemus', the sacred wood of the Batavians. In medieval times the forest was divided between the dukes of Gelre (Nederrijkswald) and Kleve (Reichswald). They deforested the area severely. From 1543 until 1795 the 'Gelderse Rekenkamer' (auditor's office of the province of Gelderland) managed the forest. Efforts to improve the forest were impeded by the traditional use of the forest for grazing and the gathering of firewood, either with or without permission.

Three parties were engaged in the clash of interests and claims on the functions of the Nederrijkswald: the provincial government of Gelderland, the local farmers and the urban administration of Nijmegen. The provincial authorities, owners of the domain, were trying to get a profit from forestry. The local inhabitants considered the area as an integral part of their agricultural system, founding

their claims on traditional and communal rights. They were in the weakest position, as the provincial authorities did not acknowledge these rights. The third party concerned, the town of Nijmegen, claimed the judicial authority over the area, opposing the rights of the provincial 'waldgraaf'. In the 19th century the domain was divided into various parcels and sold to private owners. Around 1930 the national forest management service bought large parts of the former Nederrijkswald.

LITERATUUR

- BOUWER, K. (2003). Een notabel domein; de geschiedenis van het Nederrijkswald. Utrecht.
- BUIS, J. (1985). *Historia Forestis*. Nederlandse bosgeschiedenis. Utrecht.
- GORISSEN, F. (1956). *Stede-atlas van Nijmegen*. Arnhem.
- SCHEVICHAVEN, H.J.D. VAN (1902). Organisatie en bestuur van het Rijk van Nijmegen. In: *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 3, pp. 87-108.
- THISSEN, B. (2000). De lange twaalfde eeuw. De ruimtelijke ontwikkeling van Nijmegen van de elfde tot het midden van de veertiende eeuw. In: *Nu-maga*, 46, pp. 24-87.
- TROSSBACH, W. (1987). Soziale Bewegung und politische Erfahrung. Bäuerlicher Protest in Hessischen Territorien 1648-1806. Weingarten.
- WARTENA, R. (1968). Vier eeuwen bosbeheer in Gelderland. In: *Tijdschrift Koninklijke Nederlandse Heidemaatschappij*, 79, 1968, pp. 33-40, 94-100.